

ВІДГУК
офіційного опонента доктора історичних наук,
Юрія Орестовича Стецика
на дисертацію Світлани Романівни Кагамлик
«Українська православна ієрархія ранньомодерного часу:
інтелектуальний та духовний виміри»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
зі спеціальності 07.00.01 – історія України

Актуальність. В сучасних умовах розбудови православної церкви України постає необхідність у дослідженні її історичного минулого, яке було сповнено потрясінь та неспокою через відсутність впродовж багатьох століть власної державності, що впливало на формування хиткого становища Української церкви. Входження українських земель до різних іноземних державних утворень (Речі Посполитої та Російської імперії) вплинуло на регіональні особливості розвитку православної церкви як на правобережних, так і лівобережних українських землях у розглядуваний період. Вагому роль у збереженні та розвитку самобутності київського православ'я відіграла українська православна ієрархія (митрополити та єпископи), які стали церковною елітою та духовними провідниками українського народу. В умовах наростаючих асиміляційних процесів у церковній сфері вони намагалися зберегти етнічні особливості віровизнання. Входження Української православної церкви до Московського патріархату не означало цілковитого злиття київського та московського православ'я. Про це наочно свідчить багатогранна діяльність архієреїв українського походження, які провадили архіпастирську працю не тільки на українських теренах, але й спричинилися до піднесення духовності на білоруських та російських землях. Збережена до нашого часу творча спадщина архієреїв-українців заслуговує на детальне текстологічне вивчення, оскільки вона відображує самобутність їхніх поглядів, які базувалися на традиціях київського православ'я. Відповідно окреслений духовний та інтелектуальний аспекти багатогранної архіпастирської праці архієреїв українського походження у лоні Російської православної церкви заслуговує на особливу увагу, оскільки назріла

необхідність виокремити їхню діяльність із загальноросійського дискурсу та подати об'єктивну оцінку, відкидаючи нашарування різних ідеологічних стереотипів, у визначенні їхнього внеску у розбудову та розвиток православних церковних інституцій і віровизнання на білоруських та російських землях.

Обґрунтованість та достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх наукова новизна.

У вступі досить розлого та змістовно розкрито актуальність дисертаційного дослідження із значним акцентом на сучасних потребах українського державотворення та відновлення автокефалії. Визначені мета й завдання відповідають змісту дисертації. Докладно окреслено об'єкт і предмет вивчення. Науково обґрунтовано хронологічні (1620 – 1786 рр.) та географічні (Гетьманщина, Росія, Білорусія, Китай, Монголія) межі наукової праці. Переконливо розкрито наукову новизну отриманих результатів із чітким виокремленням, що вдалося здобувачці вперше здійснити в історичній науці, Вражає апробаційна база дисертаційного дослідження (участь у міжнародній грандовій програмі, виступи на науково-методичних семінарах та 65 міжнародних та всеукраїнських конференціях) та кількісні показники наукових публікацій за темою дослідження (62 позиції, які охоплюють авторські та колективні монографії, фахові статті у вітчизняних та зарубіжних виданнях, які індексуються у міжнародних наукометричних базах, довідкові видання, біографічні статті у енциклопедичних збірках). Обрана структура дисертації логічна і послідовна, оскільки побудована за проблемно-тематичним підходом (кожне проблемне питання поділено на цілу низку підпроблемних питань), а виклад фактичного матеріалу представлено у строгій хронологічній послідовності, що дозволяє простежити еволюцію духовного та інтелектуального зростання православних архієреїв українського походження.

Перший розділ «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження» складається із трьох тематичних

параграфів. У параграфі 1.1. *«Полідисциплінарний дискурс розробки проблеми»* вдало згруповано праці світських та церковних науковців (істориків, філософів, літературознавців) із проблем вивчення Православної церкви в Україні за наступними критеріями: узагальнюючі, регіональні, біографічні, спеціальні. Обраний здобувачкою підхід дозволяє комплексно та всебічно підійти до розгляду процесу нагромадження знань із обраної проблематики із виокремленням основних етапів розвитку церковного історіописання: ХІХ – початок ХХ ст., українські діаспорні наукові осередки (1945 – 1991 рр.), духовне відродження (1991 – 2001 рр.), сучасна вітчизняна та зарубіжна церковна історіографія (2001 – 2021 рр.). Заслуговує на увага те, що дисертантка проаналізувала науковий здобуток не тільки слов'янської (української, польської, російської, білоруської), але й світової (німецької, англійської, американської) церковної історіографії. Цей факт свідчить про широку обізнаність здобувачки у досліджуваній проблематиці. Параграф 1.2. *«Аналіз джерельної бази дисертації»* репрезентований вдалим комбінований підходом до класифікації документальних матеріалів, який враховує специфіку міждисциплінарного дисертаційного дослідження: за характером – архівні та опубліковані джерела; за походженням – джерела інституційної й особової приналежності; за видовою ознакою – документація актового характеру, агіографічні джерела, листування, тестаменти, спогади. Вражає, що здобувачка для написання дисертації майже понад десять років наполегливо опрацьовувала розпорошені рукописні матеріали у сімнадцяти архівних фондах України, Росії, Польщі. Особливо, заслуговує на увагу використання матеріалів із російських архівосховищ, які сьогодні залишаються малодоступними для українських науковців у зв'язку із російсько-українською війною. Запровадження до наукового обігу значного масиву архівної документації дозволяє високо оцінити наукову вартість опонованого дисертаційного дослідження. У заключному параграфі 1.3. *«Теоретико-методологічні засади дослідження»* здобувачка розкрила, опираючись на власний авторський підхід та здобутки гуманітарних наук

(історії, філософії, філології), основний концептуальний підхід до вивчення обраної проблематики, який базується на міждисциплінарному узагальненні. Зокрема, авторка вдало розкрила ключові терміни (ієрархія, архієрей-українець, церковна еліта, духовний та інтелектуальний виміри, ідентичність), проаналізувавши погляди різних науковців та у підсумку сформувавши власне тлумачення щодо використання запропонованих наукових категорій. Враховуючи специфіку даного дослідження для опрацювання фактичного матеріалу, дисертантка поєднала як загальнонаукові (статистичний, антропологічний, моделювання інтелектуальних мереж), так і спеціальні (просопографічний, лінгвістичний, герменевтичний, культурно-історичний) методи із історичних, філософських, філологічних наук та книгознавства. Для викладу матеріалу дисертантка послуговується низкою наукових принципів, які дозволяють уникнути суб'єктивності та наблизити реконструкцію історичних подій до реальних суспільно-церковних обставин: принцип історизму, об'єктивності, конфесійної неупередженості.

У другому розділі «**Освітньо-інтелектуальний рівень української православної ієрархії**» досить детально та аргументовано розглянуто еволюцію здобуття освіти кандидатами на єпископські посади від західноєвропейських (XVII ст.) до східноросійських (XVIII ст.) вищих духовних навчальних закладів. Заслуговує на увагу те, що дисертантка скурпульозно та наполегливо намагається простежити поетапність освітньої підготовки майбутніх архієреїв, роблячи вдалі узагальнення та виокремлюючи певні особливості (параграф 2.1. «*Освітні стратегії майбутніх архієреїв*»). Змістовно та вичерпно окреслено коло інтелектуальних зацікавлень кандидатів у єпископській сані: педагогічною працею, проповідництвом, літературною і перекладацькою діяльністю, церковним судочинством, розвитком бібліотечної справи та культурно-мистецьких закладів. Здобувачка вдало зауважила, що багатогранна творча діяльність кандидатів спричинилася до їхнього інтелектуального розвитку

(параграф 2.2. *«Сфера інтелектуальної самореалізації до архієрейської хіротонії»*). На підставі віднайдених здобувачкою реєстрів бібліотек православних архієреїв вдалося проаналізувати їхні кількісні та якісні зацікавлення. Дисертантка слушно зауважила, що в них переважала латино- та польськомовна книга. Відповідно книжковий репертуар архієреїв не обмежувався суто православним каноном, а охоплював католицьку, унійну та протестантську літературу. Значний акцент зроблено на домінуванні німецької протестантської книги. Зауважено, що читацькі зацікавлення архіпастирів виходили поза межі церковної тематики, оскільки світська література входила до їхніх книгозбірень (параграф 2.3. *«Читацькі інтереси за фондами архієрейських книгозбірень»*). Опираючись на панегірики, епітафії та розповіді іноземних мандрівників, дотримуючись наукових методик у визначенні суб'єктивності подання інформації, здобувачці вдалося віднайти поодинокі оціночні судження сучасників відносно інтелектуальних здобутків провідних архієреїв (параграф 2.4. *«Інтелектуальний потенціал української церковної еліти в оцінці сучасників»*).

У третьому розділі **«Духовні цінності українських православних ієрархів»** дисертантка залучила низку наукових методів (аксіологічний, історично-антропологічний, моделювання, герменевтики) для змістовного аналізу документального матеріалу, який опосередковано допомагає досить побіжно окреслити прихований внутрішній світогляд провідної церковної еліти. Докторанці вдалося визначити мотиви обрання духовного служіння майбутніми ієрархами та вибірково окреслити їхнє особисте розуміння архієрейського служіння для потреб суспільства (параграф 3.1. *«Архієреї як суспільна еліта»*). Опираючись на джерела особового походження С. Р. Кагамлик намагається укласти своєрідну програму архіпастирського служіння, виокремлюючи в ній низку складових компонентів: церковне просвітництво, проповідництво, пропагування християнських моральних чеснот, дотримання чернечих обітниць, милосердя і благодійність. За допомогою архієрейських духовних заповітів (віднайдено 8 друкованих та 24

рукописних тестаменти) вдалося проаналізувати бачення їхніх укладачів у розв'язання питання сенсу людського життя. Здобувачка спростовує усталені впродовж століть стереотипи про те, що архіереї-українці у російських єпархіях були позбавленні почуття патріотизму та національної окремішності. Відзначимо, що дисертантці вдалося розкрити еволюцію виголошення архіерейських проповідей із виділенням суттєвих відмінностей у їх укладенні в XVII та XVIII ст. (параграф 3.2. *«Інтелектуальні та духовні пріоритети українських ієрархів»*). Здобувачка переконливо доводить, посилаючись на творчу спадщину архіереїв, що останнім вдалося створити власну систему поглядів на світ і суспільство, якій притаманні розробки провідних ідей про розвиток досконалої людини, про взаємозв'язок інтелекту та духовності. Розкрито використання символічних засобів у рецепції архіерейських світоглядних уявлень. Прослідковано еволюцію світосприйняття українських церковних мислителів під впливом світських елементів: від містичної середньовічної орієнтації до європейського раціоналізму (параграф 3.3. *«Світоглядні орієнтири української церковної еліти»*).

У четвертому розділі **«Соціально-релігійні практики українських архіпастирів»** дисертантка виокремила провідні напрями соціального служіння православних архіереїв, які були характерними для ранньомодерної доби: проповідництво, місіонерство, доброчинність. Фахово розкрито особливості розвитку гомілетичних творів, виокремлено провідні гомілетичні школи. На підставі тематики проповідей здобувачка розробила власну класифікацію архіерейських проповідей, виокремивши літургійні, панегіричні, жалобні, освячувальні, суспільно-історичні, мілітарні, морально-настановчі, місійні. Змістовно окреслено внесок українських архіереїв у розробку теорії та методології гомілетики, оскільки дана проблема залишається малодослідженою у сучасній науці. Вагомий акцент зроблено на популяризації гомілетичних творів: видання, переклад та поширення архіерейських проповідей не тільки у межах Російської імперії, але й у

сусідніх державах, де було наявне православне віросповідання. Кагамлик С. визначила систему заходів по розвитку проповідництва як в українських, так і російських православних єпархіях, де тривалий час урядували архіереї-українці: включення проповідницької тематики до навчальних курсів з риторики; підготовка викладачами зразкових проповідей для студентів-богословів; формування проповідницьких кадрів (параграф 4.1. *«Проповідництво як вияв інтелектуального потенціалу вищого українського духовенства»*). Дослідниця встановила роль світської влади у започаткуванні християнських місій. Відзначила, що українські архіереї-місіонери були різносторонньо освіченими людьми (знали медицину, іконопис, різні мови язичників, вміли перекладати). Вважає, що здобувачці вдалося охопити географічну масштабність архіерейських місій: тобольська, іркутська, поволжська, камчатська, китайська, монгольська. Докладно проаналізовано обставини утворення місійних шкіл для новоохрещених народів та внесок архіереїв-місіонерів у розвиток педагогічної праці. Визначено тематику архіерейських праць, які були спрямовані на задоволення викликів місіонерів. Визначено вагомі здобутки та негативні наслідки від проведення місій (параграф 4.2. *«Місійна діяльність українських преосвящених на теренах Росії, Монголії та Китаю»*). На підставі значного масиву джерельного матеріалу встановлено домінуючі напрями благочинної діяльності українських архіереїв у ранньомодерному соціумі: будівництва та упosaження храмів; підтримка навчальних закладів; постачання книг для монастирських книгозбірень; пожертви для бідних (параграф 4.3. *«Доброчинність як необхідна складова архієпископського служіння»*).

У п'ятому розділі **«Форми і засоби інтелектуальної діяльності українських архіереїв»** дисертантка виокремила низку проблемних питань, які допомагають розкрити шляхи реалізації когнітивних можливостей церковної еліти. Кагамлик С. обґрунтовано виокремлює основні форми прояву архіерейського патронату над Київською Академією: забезпечення правового статусу; опікунство над навчально-виховним процесом;

стимулювання розвитку академічного проповідництва; підтримка матеріального забезпечення (параграф 5.1. *«Патронатство над Київською Академією»*). Докладно простежено процеси відкриття та розвитку архієреями шкіл і колегіумів у Чернігові, Харкові, Переяславі та утворення на їх базі культурно-просвітницьких осередків (параграф 5.2. *«Творення культурно-просвітницьких осередків на українських землях»*). Дисертантка переконливо доводить, що російський царат був зацікавлений у залученні українських ієрархів до проведення державних та церковних реформ. Ретельно підібрано доказову базу на підтвердження тези, що архієрей-українці організовували навчальний процес у російських єпархіях (відкривали школи, семінарії, підбирали викладацькі кадри) із опорою на українські освітні традиції. Заслуговує на увагу й те, що дослідниця розглядаючи дискусійну проблему ідентичності українських архієреїв у Російській імперії, яка залишається актуальною для сучасної української історіографії, влучно визначає цілий комплекс її маркерів: усвідомлення своєї належності до України; обстоювання прав та інтересів українських церковних інституцій; відправлення архієрейських богослужінь із збереженням українських традицій; організація навчального процесу за зразком Київської Академії; вживання тогочасної української мови в творах і листуванні; розвиток українських мистецьких традицій; консолідація української еліти навколо архієрейських резиденцій; відсутність родинних асимілятивних процесів; постійні контакти з Україною і прагнення повернутися на батьківщину; україноцентричний зміст духовних заповітів (параграф 5.3. *«Відтік в Росію носіїв “київської вченості”»*). Здобувачці вдалося докладно проаналізувати витoki та поширення архієреями різнотипових концептуальних підходів до тлумачення церковного (концепція поетапного запровадження християнства на Русі; топос Другого Єрусалиму) та суспільно-політичного (ідея «руського» народу; міфологізація козацтва; ідея ідеального володаря Петра Могили; перетворення українського світу Лазаря Барановича; монархічно-абсолютистські концепції Феофана

Прокоповича і Стефана Яворського; ідея відновлення патріархату та протест проти секуляризації церковного майна Арсенія Мацієвича) розвитку (параграф 5.4. *«Розробка церковно-історичних та суспільно-політичних концепцій»*). Дисертантка простежила еволюцію мовних засобів спілкування під впливом мінливих суспільно-політичних подій. Вважаємо, що здобувачка об'єктивно визначила мовні пріоритети українських ієрархів, які відзначалися полілінгвізмом: володіння церковнослов'янською, польською, латинською, руською (українською) мовами. Доречно відзначено принцип функціональної багатомовності, який мотивувався жанром, завданнями й потенційними читачами конкретного твору (параграф 5.5. *«Мовні засоби інтелектуальної діяльності»*). Кагамлик С. змістовно обґрунтувала власну авторську концепцію «могилянського інтелектуального простору», до якого потрапили викладачі, студенти, випускники Київської Академії. Для реалізації цієї концепції дослідниця долучила листування українських архієреїв як із церковною (забезпечення правового статусу, кадрами, матеріальною підтримкою, книгами Київської Академії), так із світською (захист маєткових прав духовенства, вирішення земельних суперечок і побутових питань) елітами (параграф 5.6. *Українські архієреї в «могилянському інтелектуальному просторі»*).

У шостому розділі **«Творча спадщина українських ієрархів та її вплив на російську і європейську культуру»** на підставі опублікованих та віднайдених рукописних праць дисертантка визначила основну тематику їхніх наукових зацікавлень: богослужбові, агіографічні, полемічні, церковно-історичні, поетичні, драматичні, дидактичні, перекладацькі та автобіографічні. При загальному описі змісту цих праць не вистачає докладного текстологічного аналізу, особливо маловідомих рукописних творів, які вдалося зафіксувати та з'ясувати, що вони знаходилися поза увагою інших дослідників. Здобувачка слушно відзначила інтелектуальний внесок української ієрархії у розвиток російської та європейської культури: залучення їхніх праць до творчої та пастирської діяльності; запозичення

новаторських ідей; залучення творів архієреїв до навчального процесу; стимулювання розвитку полемічної літератури. Кагамлик С. вдалося ретельно простежити географію поширення праць українських архієреїв у слов'янських та західноєвропейських книгозбірнях.

У загальних **висновках** змістовно та лаконічно відображено основні результати дослідження, які відповідають окресленим завданням опонованої дисертації.

Вагому наукову вартість становлять досить об'ємні додатки, які є своєрідним документальним підтвердженням до викладених у дисертації здобувачкою концепцій, тверджень та поглядів. Загалом Світлані Кагамлик вдалося зібрати біографічні відомості про 101 українського православного архієрея: укладено їх реєстр за єпархіями (додаток А), виокремлено відомості про їхню освітню підготовку та форми інтелектуальної діяльності (додаток В), впорядковано словник-довідник українських архієреїв, який дозволяє: дізнатися не тільки про підставові біографічні відомості, але й довідатися про їхні твори, а також про те у яких архівних та опублікованих документах відображена їхня діяльність, у яких наукових працях описано їхнє архієрейське служіння (додаток Г), узагальнено кількісні та якісні показники (статистичні, тематичні, мовні, профільні) книжкових одиниць провідних книгозбірень 14 православних архієреїв (додаток Б).

Дискусійні положення та зауваження. Загальна позитивна оцінка результатів дисертаційного дослідження отриманих здобувачкою С. Р. Кагамлик, не означає відсутності в опонованій роботі недоліків і дискусійних положень, викладення яких дозволяє зробити досягнуті результати більш ґрунтовнішими:

1. Залишається дискусійним питанням чи всіма бібліотечними збірками послуговувалися архієреї, можливо вони були книголюбамі, а можливо це була мода часу, оскільки не існує досконалої наукової методики, щоб перевірити висловленні дисертанткою припущення;

2. Із тексту дисертації залишається незрозумілим чи провадилася місійна документація (щоденники, записки, звіти) і в якому стані вона дійшла до наших днів?;

3. Залишається не з'ясованим питання: чи набула поширення практика побудови архіереями шпиталів для убогих та хворих, що було характерне в цей період для православних єпархій Правобережної України?;

4. Поза увагою здобувачки залишилася ціла мережа парафіяльних шкіл, яка перебувала у юрисдикції місцевих єпископів;

5. Залишається дискусійним питанням: які ідеї та концепції українських ієрархів використовували західноєвропейські мислителі для написання власних праць?;

6. Варто було б провести більш докладніший текстологічний аналіз рукописних праць православних архієреїв, зокрема полемічних творів, які досі залишаються не опублікованими;

7. Слід було б деталізувати вплив монастирського середовища на духовну формацію кандидатів у архієрейський сан, зокрема з'ясувати як правила чернечого укладу життя та аскетичні практики спричинилися до формування духовного профілю майбутніх ієрархів?;

8. Необхідно було б конкретизувати просопографічні характеристики православних ієрархів для створення колективного портрету архієрея, оскільки у дисертації домінують тільки два виміри (духовний, інтелектуальний) і фрагментарно згадано про інші (походження, етапи аскетичної формації, адміністративні, господарські, церковні обов'язки, вікові та фізичні показники), які опосередковано впливали на визначені здобувачкою виміри і відповідно заслуговують на більш глибоке дослідження;

9. Окрасою дисертації могла б стати порівняльна характеристика діяльності архієреїв-українців як в українських, так і російських та білоруських єпархіях із докладним виокремленням подібних та відмінних ознак;

10. Здобувачка не окреслила перспектив подальших досліджень.

Висловлені зауваження не зменшують у загальному позитивної оцінки дисертації С. Р. Кагамлик, яка є оригінальним, самостійним і завершеним науковим дослідженням актуальної теми, що досі не була об'єктом міждисциплінарного вивчення. Отримані здобувачкою наукові результати є у достатній мірі аргументованими й переконливими, не містять ознак суб'єктивізму, конфесійної упередженості, репрезентовані науковою новизною та спрямовані на подолання усталених стереотипів.

Основні положення автореферату відповідають змісту дисертації.

Все вище викладене дає підстави стверджувати, що дисертація Світлани Романівни Кагамлик **«Українська православна ієрархія ранньомодерного часу: інтелектуальний та духовний виміри»** відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 (зі змінами, внесеними згідно з постановами КМУ № 656 від 19.08.2015, № 1159 від 30.12.2015 та № 567 від 27.07.2016),), наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р., які ставляться до докторських дисертацій, а її авторка заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, доцент,

професор кафедри історії України

Дрогобицького державного педагогічного

університету імені Івана Франка

Ю. О. Стецик

